

Kuma damina

Damanbɔɔw bi na ni sababu nunan caaman le ye ka taga sɔrko faan fe. O bi warisɔrɔkow ni baarasɔrɔkow naɔɔya, o be sigidaw yiriwa. Nga, damandiganw caaman be sɔrɔ yɔrɔw la, kelew walima faratiw ka ca yɔrɔ minw na, tuma dɔw ra, olu yere le kelew kuun ye, dogo ra, walima bange ra. Kelew minw na, adamadenw ka joow be lanɔɔ, nin bɛɛ le be ke sababu ye ka yiriwali gweleya. OCDE ka payirasebe min bi kuma ka taga damanbɔɔw sannisiraw kan, ka bɔ kelekeyɔrɔw la walima faratiyɔrɔw la, a bi ladilikanw di cekɛdaw ma (enterepiriziw) o ka se ka o ka minan santaw san ka boli ke. Sebe nin tilanin be yɔrɔ duuru. A bi kuma ka taga cekɛdaw bɛɛ le kan, min bi damanbɔɔw san, walima o b'a baara ke ka bɔ kelekeyɔrɔw ani faratiw yɔrɔw ra. A bi kuma fana ka taga damanbɔɔw suguyaw bɛɛ le kan duniya kɔɔ. OCDE ye nin payirasebe nin laben, ale ni jamana werew, min ti OCDE tɔɔn kɔɔ, i n'a fɔ, tɔɔnba min bi kobolɔjamanaw fara jɔɔɔn kan, ani kenyerɛye namɔɔɔw, ni fasodontɔɔw, ka fara duniya tɔɔnloba ka lɔnnibagajenkulu min bi kɔɔngɔ jamana filera kan. O ye tɔɔn werew ka kumaw fara a kan, i n'a fɔ GAFI, ITIE, ka fara mɔɔɔ minw bi baara ke ka taga adamadenw ka joow kɔrɔsiliko kan.

Nin payirasebe nin bi kuma ka taga damanbɔɔw sanbagaw ma i n'a fɔ:

- Damanbɔɔw bɔbagamisenw ani a belebelew
- A jagobagaw: minw b'a sɔngɔ tereme, minw b'a bayelema, ani minw bi a ta ka taga yɔrɔ werew ra.
- A bayelemayɔrɔw

Ka damanbɔɔw san ni hakili ye (hakililabaara), a kɔrɔ ko di ?

Fɛɛɛ lo, min b'a yira ka fɔ ko cekɛdaw ka baara ke tuma o tuma, ka to ka kɔrɔsili ke min b'a to o ka bɔ faratiw kalama joona, ka o jɔkɔrɔtigi walima ka dɔɔ bɔ o ka kasaraw ra minw b'a to a kana o ka baaraw nagasi.

Cekɛda bi faratiw jatimina, ka file mun le bi se ka ke o sababu ye, ka jatimina fana ka file sariyaw bi mun le fɔ ka taga o kan, a ka jamana kɔɔ, ani duniya jamanaw kɔɔ. A ka kan, ka file fana, jenkuluw ye mun le fɔ ka taga o koow kan, jamanaw ye fɛɛɛ minw ta o koo faan fe ani kenyerɛye namɔɔɔw.

Cekɛdaw ka baaraw ra, ka minanw san ni hakili ye kecogo le ye nin ye:

- Aw ye fɛɛɛ bila senkan min bi minanw nɔmina fɔɔ o bɔyɔrɔw ra.
- Farati bi sɔrɔ yɔrɔw minw na, aw ye nafolow bɛɛ jatimina ka baarakelaw fana file ka jɛ min b'a to aw ka se ka kelew bɔyɔrɔw lɔn, ka surafenmina ni namaraw bɔyɔrɔw lɔn, ka file ni mɔɔɔw ti nafolo kunpagami na.
- Aw ye baara ke ni sigidajamɔɔɔw ye, ni fasodontɔɔw ani cekɛda were minw bi mara nin kɔɔn janko ka dɔɔ bɔ kasaraw ra, ani ka file ka baaraw kecogo kɔrɔsi ka jɛ.
- Aw y'aw ka baaraw jafɔ dugudenw ye.

Farati juman ka gwilin damanbɔɔw sanko ra ?

Sannisiraw bɛɛ bi se ka nagasi dɔ lase damanbɔɔw jagoko ma, o mana ke yɔɔ o yɔɔ. Fɛɛɛ nin bi cɛkɛdaw demɛ o ka se k'a lɔn ni farati bi o ka sannisiraw ra, o bi faratijuguw bila nafe minw ka teli ka sɔɔ damanbɔɔw bɔɔɔw ra.

- Ni adamadenw ka joo bi Tɪɲɛ (ka halaki)
- Ni demɛw bi lase kekekejenkuluw ma
- Ni fitinitigiw bi ben mɔɔw kan, kasɔɔ a ma ke ni sariya ye
- Ni yuruguyuruguw ni namaraw bi kera
- Ni mɔɔw bi nafolow kunanagamina
- N'o bi banna ka mɔɔw ka wari dafanin di o ma

OCDE ka fɛɛɛ tilanyɔɔw duuru minw bi kuma ka taga baarake ni hakili ye kan, faratiw faan fɛ

Tilanyɔɔw 1	Ka baara ke ni hakili, aw ye o sariyaw ta, aw ye bamba ka sariyaw labato. Aw ye baara ke n'aw jɛɲɔɔɔn tɔɔw ye, minw bi minaw feere aw ma. Aw ye to ka segesegeli ke ni baaraw bi kera a nama. Aw ye to ka ninigali ke ka o yɔɔw famu.
Tilanyɔɔw 2	Aw ye to ka sannisiraw kɔɔsi ka nɛ janko aw ka se k'a lɔn yɔɔ min mako be segesegeli ra. N'aw y'a ye ko faratiw bi yɔɔ dɔɔ ra, aw ye o yɔɔ file ka nɛ, ka dɔɔ fara a fanga kan. Aw ye faratikow sigi sigi. Min ka jugu ka tɛmɛ tɔɔw kan, aw bi kɔn o ma.
Tilanyɔɔw 3	N'aw ye segesegeliw ke, aw y'o kɔɔjabiw nafa cɛkɛdɔɔnamɔɔw ye, ani aw ye dɔɔ fara kɔɔsili kan halibi. N'aw y'a ye ko aw ka jɛɲɔɔɔn dɔɔw ka baara ma ni (i n'a n'o te adamadenjoow labato walima n'o bi kekekelaw demɛ) a ye fara olu ra, aw kana baara ke n'o ye tuguni. Aw ye fɛɛɛw ta ka se ka dɔɔ fara cɛkɛda ka fanga kan walisa a ka se ka faratiw bɛɛ nɔkɔɔtɪge walima k'o nagasi.
Tilanyɔɔw 4	Mɔɔw minw bi kɔɔnabaaraw ke fɔɔ ka ta se damanbɔɔw yelenni ma, aw y'a to olu ka don enterepirizi kɔɔ, aw y'aw ka sebew labila o ye, n'o b'a fɛ. Aw ye sira di sannikelaw dɔɔw ma o ka to ka n'aw file tuma dɔɔ ra. Minw bi damanbɔɔw yelen, ani sannisira baarakela tɔɔw, aw ye to k'o sigi k'o lamen ka file ni baara nin bi kera ka nɛ (ka ke ni hakili ye). O lamenbagaw ka ni k'o hakilinataw fara nɔɔɔn kan ka sebe min b'a to baara ka se ka taga nafe.
Tilanyɔɔw 5	aw y'aw ka baara keninw nafa jamanadenw ye, aw ye segesegeli minw ke ka taga faratikow faan fɛ, aw y'o bɛɛ nafa jamanadenw ye. Ka fara o kan, aw bi fɛ ka koow namina cogo min, kasɔɔ aw ma don mɔɔwɔwɛɛw gasi ra, aw y'o fana fɔ mɔɔw ye. Mɔɔw ye jabi minw di, o ye kunko minw fɔ ani o ye hakilinata minw fɔ, aw y'o bɛɛ sebe.

Muna sannisiraw ka ni ka segesegɛ fɔɔ ka nɛ ?

Segesegeli kɔɔnuman bi se ka cɛkɛdaw demɛ :

- O k'a lɔn ani ka lara ka fɔ o ti kekekelaw demena, k'o ti adamadenjoow halakira, k'o ti namaraw ni yuruguyuruguw kera
- K'o ka sannikelaw hakili sigi ka fɔ k'o ye fɛɛɛ bɛɛ ta min b'a to ka faratiw nɔkɔɔtɪge walima k'o nɔɔɔya.
- O ka se ka feerefen wɛɛw sɔɔɔ ani sannikela numanw aw ni minw bi se ka baara ke nɔɔɔn fɛ fɔ wagati jan, ka sabu ke lanaya ye.
- O k'a sereya sɔɔɔ ka fɔ o ka damanbɔɔwɔɔnɔn ka ni jamana kɔɔn hali jamana kɔkan
- O k'a se k'o ka sannikelaw wasa. Sannikelaw minw sɔɔna ka sariyaw labato

Tilanyɔɔ 1 : ka fɛɛrɛ panaman bila senkan ka se ka koow mara ka jɛ

Enterepiriziw ka ji ka fɛɛrɛ minw ta yanni o k'ɔ ka baara damina

- Aw ye payirasebe nin san, aw y'a kalan ni jamalo ye, a be sɔɔ faransikan na, angilekan na, esiparɔlikan na, alimankan na, sinwakan na, koreyɛnkan na, zaponɛkan na, ani tirkikan nan, a bi sɔɔ enterinetisira kan : <http://mneguidelines.oecd.org/mining.htm>.
- Aw ye fɛɛrɛɗumanw ta ka se ka dugukolonafolo sansiraw lasaniya i n'a fɔ naayirasebe ka faranka b'a fɔ cogo min. Aw ye baara nin ke gweya ra.
- Aw ye jɛnkulu bila senkan cekɛda kɔɔ min bi to ka segesɛgeliw ke ka taga damanbɔɔw sansiraw kan, aw ye banba ka nafolo don o baara nin na min bi labɔli ke, aw ye lonnikela dɔɔ sugnadi ka bila o baaraw kunna.
- Aw ye fɛɛrɛ ta gweya kanma, k'aw ka sannisiraw ka kibaruyaw kafo, k'o lamara a n'o kɔfekumaw
- Aw ye nimɔɔ dɔɔ la damanbɔɔ bɛɛ kan, o bɔtuma n'o dontuma. Aw ye nimɔɔ la a kan fɔɔ ka jɛ, min b'a to mɔɔ kana namara n'a ti lon.
- Aw ka ji ka lon, a bɔra yɔɔ min, a nana cogo min, a terɛmena cogo min, a tara cogo min ka feere kɔkan, ni minandilaw le donna aw n'a feerebagaw cɛ, aw b'o fana tɔɔ seben. aw b'o kibaruyaw bɛɛ fɔ a sanbagaw ye, walima cekɛda minw be yen ale kanma.
- Aw ye fɛɛrɛ ta ka se ka mɔɔw ka hakilinataw sebe (dusukasikumaw) kelen kelen walima aw b'o ta jɔɔ fe
- N'aw ye damanbɔɔ san sanubɔbagaw fɛ, aw y'a ka fɛɛrɛw jafɔ o ye, an'aw ka baaraw n'aw ka lapiniw. A bi jini cekɛdaw fɛ o k'o lapiniw fɔ benkasɛbew kɔɔ minw bi olu n'o minadilaw cɛ ; o ka minadilaw bilasira janko o ka se ka lapiniw dafa sannisirajumanw ta faan fe.
- Ni sannikelaw lo, (damanbɔɔ bayɛlemabaw), farati bi sɔɔ sannisira minw kan, o ka banba ka kibaruyaw yala suu ani tile ka se ka fɛɛn bɛɛ lɔyɔɔ lon ani fɛɛn bɛɛ donyɔɔ lon nin cogo nunu na :
  - Ka minandilaw bɛɛ tɔɔseben ani baarakela minw bɛɛ bi damanbɔɔ magamaga. K'a ta damanbɔɔ bɔyɔɔ la, a bayɛlemayɔɔ, cekɛda tigiw, a feerebagaw an'o ka cekɛdajamɔɔw. lonbagaya min bi se ka sɔɔ cekɛda nunu walima o ka jamɔɔ ni jagokɛlaw cɛ, lonbagaya min bi sɔɔ o ni politiki cɛ, lonbagaya min bi sɔɔ o ni faganbondaw cɛ, lonbagaya min bi sɔɔ o ni sɔɔdasiw cɛ kekekeyɔɔw ra walima faratibayɔɔw ra.
  - O bi lampow ni juru minw sara guverɛneman ye ka taga damanbɔɔ bɔli, a jago, a tani n'a feereli kan.
  - O be sarali ni sɔɔni minw bɛɛ ke ka taga damanbɔɔ bɔli, a jago, a tani n'a feereli kan.
  - O ye sarali minw bɛɛ ke guverɛneman ka fitinitigiw walima kenyerɛyew ka finitigiw ye, walima kekekekulu werɛw, a mana ke sannisira faan o faan fɔɔ n'a y'a sɔɔ o koo ma daga i n'a fɔ sariya y'a fɔ cogo min.

Tilanyɔƙɔ 2nan: ka faratiw bɔ naƙɔnna, ka ulu file ni ka u tugu naƙɔnna a juguman n'a naƙɔman.

- Ka jini ka lɔn ni enterepirizi bi damanbɔɔ bɔ, walima a b'a ta, walima a b'a san kelekeyɔƙɔ ra walima faratibayɔƙɔ ra.
- Farati be baara minw na, aw y'olu cogo fɔ, aw ye segesegelisɛbew file, aw ye sigidaɗamɔɔɔw jinigna, ani fangabolobaw ani fasodentɔnw
- Ka nasin nin faratikow ma, aw ye segesegelijenkulu sigi senkan min bi baara ke o yɔƙɔ la ni a bi kibaruyaw jini ka taga damanbɔɔ bolli kan a jago, a mineli a bayelemani n'a latagali jamana were la kan.
- Ni mɔɔɔ werew tun ye segesegeli ke ka kɔƙɔ, aw y'o segesegeli nin kalan fɔƙ ka ne, k'a file n'a dafanin lo, ni tijɛ b'a ra ani fana n'a bi kuma ka taga aw ka faratiw kan.
- Aw ye faratiw jatimine sannisiraw kan, k'a file n'o kecogo bi ben ni nayirasebe ka faranka nin ye.

nayirasebe nin ye farati minw kuma fɔ

- Ni halakilijugu sera adamadenw ka joow ma damanbɔɔ bolli, a tali n'a jago faan fe, i n'a fɔ ka demisenw bila baaragwelen ke ra, diyagoya baara, walima baara min bi mɔɔɔ lamaloya, walima nintɔƙɔ ni benkanisuguw bee. Duniya seleke naani tɔnboloba min bi baarakelaw ka koo file bi diyagoyabaara kɔƙɔ fɔ ko: "Ni ye baara o baara wajibiyara mɔɔɔ ma, k'a tigi bagabaga, kamasɔƙɔ, a tigi tun m'a naniya ka baara nin ke" o le diyagoya baara ye (OIT, 1930)
- N'aw ye demɛ lase kelekekulu dɔɔɔ ma minw ti guverenɛman ta ye, walima guverenɛman ka fitinitigiw walima kenyerɛyefinitigiw. N'a y'a sɔƙɔ k'o marifatigi nunu le b'aw ka yɔƙɔ kɔƙɔsi ra o b'aw temesiraw n'aw ka temɛyɔƙɔɔ kɔƙɔsi ra, n'o bi wari mine aw fe fanga na, walima damanbɔɔ dɔɔ. Finitigi nunu ka baara ka kan ke yɔƙɔ kɔƙɔsi dɔƙɔn le ye, ka mɔɔɔw ka joow kɔƙɔsi, ka baarakelaw lakana, an'o ka minanw, n'o temɛyɔƙɔɔ n'o ka feerelikeyɔƙɔɔ. Cekɛda minw bi benkan ta o ni finitigiw ce, ka ni k'a baara sariyaw lɔn, ka adamadenw ka joow kɔƙɔsi. Ka lara, ka fɔ mɔɔɔsi walima jenkulusi ma mɔɔɔwerew tɔƙɔ. A bi jini cekɛdaw fe fana o ka feerew ta ka se ka baara ke gweya ra, ka bee ka hake d'a ma, ka finitigiw ka saraw d'o ma. O kana damanbɔɔɔɔbagaw labila finitigiw bolo k'o jatige.
- N'aw bi yuruguyurugu ke ani n'aw ti sɔn k'aw ka damanbɔɔɔw bee bɔyɔƙɔ fɔ. A bi fɔ ko namara ni yuruguyurugu bi kera n'a y'a sɔƙɔ baarakelaw bi surafen di walima ka layidu ta walima o b'a wajibiya janko ka se k'o ka baaraw sɔƙɔ ka ke.
- N'o bi galon tige ka taga o ka damanbɔɔ dɔɔ bɔyɔƙɔ kan, (OCDE, 2011). Surafen nin bi se ka ke wari ye walima nafa werew: i n'a fɔ ka baara feere cekɛda dɔɔ ma min ye forobabaarakela dɔɔ ta ye. Surafen nin bi se ka ke wari fana te, o b'a tigi tɔƙɔɔɔuman dɔƙɔn le fɔ walima ka gansili ke a ye.
- Wariyelema (bilansiman): ale ye kewale dɔɔ le ye min na, mɔɔɔ bi wari sɔƙɔ balawusiraw kan, nga o b'a sira dogo k'a fɔ k'o y'a sɔƙɔ sirajuman kan.
- Lamposarabaliya: nayirasebe nin b'a y'ira ka fɔ ko cekɛdaw ka ni k'o ka lampow n'o ka juruw sara famanw ye, nga o ka ni fana k'a warihake fɔ dugudenw ye, i n'a fɔ ITIE ka sariyaw b'a jin'o fe cogo min.

Cekedaw bi se ka lɔn cogo di k’o bi sannikera kelekeyɔɔ walima faratiyɔɔ ra ?

Kelekeyɔɔ walima faratiyɔɔ bi lɔn tagamasijɛ minw fe o file nin ye: baaradabaw ka fanga man bon, politiki basigininte, lakana te yen, benbaliyaw be yen, masubabaw bi jamadenw kan. Ni cekedaw ye kɔɔsili ke ka tagamasijɛ dɔɔw ye, a bi jin’o fe o ka feere bila senkan ka se k’o ka baarake ni hakili i n’a fo jayirasebe b’a fo cogo min.

Tagamasijɛ minw nasininbe damanbɔɔw bɔyɔɔ n’o temeyɔɔ ma

- Ni damanbɔɔw bi bɔ kelekeyɔɔw ra, walima faratiyɔɔ, walima o temena o yɔɔ le ra ka se.
- Ni damanbɔɔw jatininbe i n’a fo a bɔra dugu min na, a ka damanbɔɔw hake marataw lɔnni lo, o ka damannafolo sɔɔɔtaw dannin lo (a man ca).
- Ni damanbɔɔw jatininbe i n’a fo o bi bɔ dugu ra, dugu min, bee b’a lɔn walima bee bi se ka bisigiya ko damanbɔɔw bi bɔ yen, bɔra kelekeyɔɔ walima faratiyɔɔw le ra
- Ni damanbɔɔw jatininbe i n’a fo a bɔra jamaɔama le kɔɔ walima nɔɔw walima bɔyɔɔwewew an’o labenna jamana dɔɔ kɔɔ, bee b’a lɔn walima bee be se ka siga ko damanbɔɔw minw bi bɔ yen, bɔra kelekeyɔɔw ra, walima faratiyɔɔ.

Tagamasijɛ minw nasininbe minadilaw ma

- Ni cekeda ka minandilaw walima cekeda werew bi baara ke faratiyɔɔw ra walima tɔɔ niyɔɔ b’a fe cekeda dɔɔw ra, minw bi sanu sɔɔ ka bɔ kelekeyɔɔw ra.
- Ni cekeda ka minandilaw walima cekeda werew lɔnnibe k’o bi damanbɔɔw san ka bɔ kelekeyɔɔw ra, walima a yirara ka fo ko yɔɔ nin ye faratiyɔɔ ye a bi kalo 12 bɔ sisan.

Tagamasijɛw bi ye hukumu min kɔɔ

Ni baara tilanyɔɔ fo kibaruyaw sera k’aw dema a ka lɔn ka fo koo dɔɔ bi kera min ma ben, walima koo min delininte ka ke, min bi mɔɔw bila ka siga ka fo damanbɔɔw bɔli, a tali, an’a jago bi se ka ke sababu ye ka dɔɔ fara benbaliya kan, walima ka na ni fagalijuguw ye, walima ka ni surafendili ye ani kojugu werew.

Cekedaw bi se ka faratiw jatimine cogo juman ?

Ni cekedaw bi fe ka faratiw jatimine, o bi se ka sebew kɔɔ file ka feenw lɔyɔɔ n’o bɔyɔɔw lɔn. o bi se ka jenkuu bila senkan ka o baaraw file. Cekeda nin dɔɔɔn bi se ka o feere nunu ta, walima ale ni minadilaw, ni sannikelaw (i n’a fo, sɔngɔteremebagaw, donitabagaw, a feerebagaw jamana kɔkan, an’a yelenbagaw)

A bi jini cekedaw fe o ka famanw jiniga minw b’o sigidaw ra, ni fangaboloba jamɔɔw ani fasodentɔnw ka se k’o ka lɔnniyaw sɔɔ an’o ka baaranelɔnw.

Cekedaw bi se fana ka file o bi se ka kibaruya jensen cogo minw na, o ka sannikesiraw bee kan, min ka fisa, a ka ke ni kibariyajensenfeerekuraw ye, min ka nɔɔ walima kibariyajensensirakɔɔw minw lɔnnin lo.

Cekedaw ka tɔɔ bi feen min na, o ka jenkulumisew sigi maraw kɔɔ, minw bi to ka kibariyaw bila ka ye fe jamɔɔw ma.

Lɔyɔɔsiraw ni bɔyɔɔsiraw ye mun ye ?

jayirasebe nin ka kumaw ra, lɔyɔɔira ye sebew le ye minw bi mɔɔw walima jenkuu lɔyɔɔw fo, k’o ka baaraw fo, ka tugu ni damanbɔɔw sanni tagamacogow ye. A bi se ka ke tɔɔtasebe ye, a bi se ka ke sebecitaw ye, a bi se ka ke sereyasebe werew ye. Bɔyɔɔsira bi kuma ka taga kɔɔsili le kan, kɔɔsili min bi ke k’a ta damanbɔɔw bɔyɔɔw ra, fo ka ta bila o labenyɔɔw n’o yelenyɔɔw ra.

<p>Faratiw suguya</p> <p>Damanbɔɔ minw ye keleyɔɔ walima faratiyɔɔ ye, o bɔyɔɔ, o temeyɔɔ an'o tacogo</p>	<p>Kibariyaw bɔyɔɔ</p> <p>Aw ye keleyɔɔ ani faratiyɔɔ ka tagamasijɔw segesegɛ fɔɔ ka ɲɛ an'o gerefejamanaw, an'o bi teme ni jamana minw ye, an'o bi teme sira minw fe ka taga a feere, an'o b'a ta yɔɔ minw na ka taga jamana were</p>	<p>ɲinigali ketaw</p> <p>jenkulubaw be yen wa, minw bi se ka segesegeliw i n'a fɔ, duniya tɔnboloba min bi ben koo file, minw sigininbe keleyɔɔ ra, walima o ka surun o ra wa ? An bi se ka tintin o jenkulu nunu kan ka se ka sannisira baarakelaw lon wa ?</p> <p>feere bi sɔɔ maraw kɔɔ ka se ka marifatigi nunu ka koow file wa ? walima keke sababu were ?</p> <p>jenkuluw bi sɔɔ sigida kɔɔ, mara kɔɔ walima jamana kɔɔ min bi se damanbɔɔ balawuko ɲanabɔ wa ?</p>
<p>Minandilaw ni sannikelaw</p>	<p>Mɔɔ minw beɛ bi baarake ka taga damanbɔɔ sanni faan fe, aw ye banba k'o beɛ tɔɔ ta, aw y'o ka sɔɔ hake yala k'a lon, o ka cekedaw bi baara ke cogo min, cekeda nin ka ɲamɔɔ n'a kɔɲanabɔjenkulu ɲamɔɔ. Ni cekeda nin, walima a ɲamɔɔ dɔɔ bi ni niyɔɔ ye yɔɔwere ra, aw ye banba k'o lon, Ni lonbagaya bi cekeda nin jagokelaw ce, walima fangabondaw, walima politikimɔɔ walima sɔɔdasiw ce, aw ye banba k'o lon. Aw ye banba fana ka lon ni lonbagaya bi cekeda nin ni marifatigi dɔɔ ce, min te guvereneman ta ye, walima ni lonbagaya bi ale ni guvereneman ka finitigiw ce, walima kenyerewew ka finitigiw.</p>	<p>Jɔɔ le bi minanw di cekeda nin ma ? walima jɔɔ le bi nafolo d'o ma, o ka baara ke n'a ye ? k'a ta damanbɔɔ bɔyɔɔ ra, ka ta bila a jagoyɔɔ ra, fɔɔ ka ta se a doniyɔɔ ra, yanni a ka sɔɔ ka lase cekeda min bi baara ke ni hakili ye nin ma. O minandila nunu ye feereli nasugu juman le ke ? o ye sariya jumanw ta ? O bi baara ke n'o sariya nunu ye cogo juman ? o b'o ka baarakelaw kɔɔsi cogo juman ? o bi nin sariya nunu laboli cogo juman o ka minansanlaw kan ?</p>
<p>Damanbɔɔ bi bɔ lahalaya minw na</p>	<p>Aw ye baara ka ke ni hakili ye. Aw ye mɔɔwerewew ka hakilinata ɲinigan i n'a fɔ fasodentɔw ka lasigidenw ani segesegeli minw kera cekedawerew kan ka kosegisebew.</p>	<p>Damanbɔɔ nin yere bɔra miin jatika ?</p> <p>O y'a bɔ cogo juman ? aw y'a file n'o y'a bɔ n'o bolo walima n'a bɔra nin mansinw ye. N'o y'a bɔ n'o bolo ye, aw y'a file ni mɔɔ kelen dɔɔ le y'a bɔ walima ni mɔɔ caaman le y'a bɔ, walima tɔɔ le y'a bɔ, walima tuguni ni enterepirizi le y'a bɔ. O ye joli sara lampow ni juruw ra ? O y'a fɔ k'o ka sɔɔ ye hake juman ye ?</p> <p>Damanbɔɔ nunu bɔyɔɔ ra, guvereneman ka finitigiw be yen wa ? walima kenyerewew ka finitigiw ? walima marifatigi werew ? O nakun ye mun ye ? ka yɔɔ nin kɔɔsi wa ? ka damanbɔɔ tagayɔɔ file wa ? O nana lampo le mine wa ? O nana damanbɔɔ le bɔsi wa ? O ye yɔɔ nin bɔsi ka ke o ta ye wa ? O ka ninyɔɔ dɔɔ bi cekeda nin ka sɔɔ ra wa ? walima o ka somɔɔ lo ? ninyɔɔ min danna o ka sara wa ? O bi baara dɔɔ ke cekeda nin ye a k'o sara</p>

		<p>wa ? walima a ka lampow le bi ke k'o sara ? O marifatigi nunu b'o sendo kele dɔɔ ra wa ? walima kele nafa bi s'o ma wa ? O dɔɔw delila ka tɔɔni lase adamadenw ma wa ? walima kojugu werew ?</p> <p>Damanbɔɔw bi bɔra lahalaya juman na ? tɔɔni dɔɔ bi lara adamadenw kan wa ?</p>
<p>Damanbɔɔw minecogo, o labaracogo an'o jagocogo</p>	<p>Aw ye baara ke ni hakili ye Aw ye mɔɔwerew ka hakilinata ninigan i n'a fa fasodentɔn ka lasigidenw ani segesegeli minw kera cekedawerew kan ka kosegisebew</p>	<p>Sannikelafɔw tun sigininbe sanubɔɔwɔɔ nin ka kɔɔ wa ? walima o tun bi yɔɔ were ? damanbɔɔ minw ma bɔ yɔɔ kelen, o bi labara danna danna ka feere danna danna wa ? ni ten te, o bi fara tɔɔn kan tuma juman ? ka labara ni ka sɔɔ ka feere.</p> <p>Jɔɔw le tun bi damanbɔɔw labara ? N'aw sigara o mɔɔ nunu dɔɔw ma ka fa o ye damanbɔɔ dɔɔ feere marifatigiw ma, aw y'o fa.</p> <p>Finitigi nunu walima marifatigi nunu y'o sendon cogo juman na damanbɔɔ feereli la , a doni walima a sɔɔ sigili ra ? O yere le y'a ke wa ? walima mɔɔ were le y'a ke o tɔɔ ra ?</p> <p>Finitigiw walima marifatigi nunu bi nafa dɔɔ sɔɔ damanbɔɔw feereli, o doni walima o sɔɔ sigili la wa ? i n'a fa o ni mɔɔ were bolo bi tɔɔn bolo o koo ra wa ?</p> <p>Finitigiw ni marifatigiw bi sɔɔ damanbɔɔ fereyɔɔw n'a doniyɔɔw ra lahalaya juman na ? O bi mɔɔ dɔɔw tɔɔn damanbɔɔw feeretuma na wa ? o donituma na walima o sɔɔ sigituma na wa ?</p> <p>Kibariya jumanw be yen, min bi se ka mɔɔ deme a ka file ni jagow kera ka je ? i n'a fa sebe lakiikaw, donitasebew, sanubo benkansebew, fitinitigiw walima marifatigiw bi segesegeliw minw ke dancew ra</p>
<p>Damanbɔɔw tara ka taga jamana kɔkan lahalaya juman na ?</p>	<p>Aw ye baara ke ni hakili ye Aw ye mɔɔwerew ka hakilinata ninigan i n'a fa fasodentɔn ka lasigidenw ani segesegeli minw kera cekedawerew kan ka kosegilisebew</p>	<p>Damanbɔɔw bi ta yɔɔ juma ka taga jamana kɔkan ? O delila ka mɔɔ jalaki ka fa ko a ye surafen di janko a ka damanbɔɔ bɔyɔɔ kana fa wa ? walima siga kera mɔɔ dɔɔ ma o koo faan fe wa ?</p> <p>Sebe jumanw le kera damanbɔɔ bilasira jamana kɔkan ? o delila ka mɔɔ jalaki ka fa ko a ye namarasebew ke ka a ka damanbɔɔw bilasira wa ? walima ka fa ka fa ko a ma sɔn k'a ka damanbɔɔ bɔyɔɔ, a suguya ani a hake fa wa ? walima siga kera mɔɔ dɔɔ ma o</p>

		<p>koo faan fe wa ?</p> <p>Lampo ni juru jumanw le bi sara damanbɔgɔw tatuma na ? O delila ka mɔgɔ dɔɔ jalaki ka banna ka a ka damanbɔgɔ hake tigitigi fo wa ? walima siga kera mɔgɔ dɔɔ ma o koo faan fe wa ?</p> <p>Damanbɔgɔ tara cogo juma ka taga jamana kɔkan ? a baara kera cogo di ? Jɔɔnw le y'o ta ? O delila ka mɔgɔ dɔɔ jalaki ka fo a ye surafen janko ka teme wa ? walima siga kera mɔgɔ dɔɔ ma o koo ra wa ? Damandɔgɔw taliwari n'o lakanasebew sɔrɔra cogo juman ?</p>
--	--	---

Tilanyɔɔ 3nan : ka faratiw kɔɔsi

- Aw ye sannisiraw segesegeli kɔɔjɔbi nafo cekedanamɔɔɔw ye
- Aw ye fɛɛɛɛ bila senkan min bi dɔɔ bɔ faratiw ra
- Aw ye fɛɛɛɛ bila senka ka se ka faratikow bɛɛ kɔɔsi ani aw yi layidu minw ta o koo faan fɛ. Aw y'a jini sigidanamɔɔɔw ani mɔɔɔ tɔɔw fɛ o k'o nidon kɔɔsili nin na
- Aw ye sannikesiraw kɔɔsi ka jɛ, ni yeɛɛmanikura kera dɔɔɔn, aw ye segesegeli kɛ kokura

Cekedaw bi se ka mun le kɛ ka faratikow kunben ?

Mɔɔɔ minw bi minanw di aw ma, n'a y'a sɔɔɔ k'o bi baara kɛ ni siganamɔɔɔ dɔɔw ye, walima o b'o ka minanw ta marifatigi dɔɔw fɛ minw delila ka mɔɔɔ tɔɔɔ, á ye fara o minandilaw ra.

Faratiko tɔɔw ra, n'a y'a sɔɔɔ aw ka cekeda fanga ka bon, a bi se ka to ka minanw ta minandilaw fɛ halibi. O b'a yira ko farati be yen, aw bi sɔɔn ka wari di mɔɔɔjugu dɔɔw ma kasɔɔ aw ta kalama. (i n'a fo sonjenkuluw, marifatigiwalima fitinitigi minw bi damanbɔɔɔɔɔw kɔɔsi). Farati be yen fana ka fo yuruguyurugu bi sen ka don a senkɔɔɔ, wariyeɛɛma bi se ka don a senkɔɔɔ, mɔɔɔw ka saraw bi se ka ban ka di, sebɛw bi se ka naɔami. O bɛɛ n'a taa a bi nin'aw fɛ aw ka fɛɛɛɛ telimanw bila senkan janko aw ka se ka faratikow minacogo lɔn walisa o ka se ka ban.

Cekedaw bi se ka faratikow mina cogo juman ?

naɔyirasebe nin ti fosi wajibiya aw kan, ka taga faratikow minacogo faan fɛ. O minacogo bi sɔɔɔ faratiw nana hukumu min kɔɔn le ra, a bi sɔɔɔ cekeda nin ka fangaw le ra, a bi sɔɔɔ cekeda nin ka sannikecogoyaw le ra, a bi sɔɔɔ fana faratiw yeɛɛ bɔɔɔɔ le ra o na naɔɔɔnaw. A mana k'a min bɛɛ ye, á ka lɔn ka fo a ka ni ka baara kɛ ni hakili ye tuma bɛɛ. faratikow minali ka ni ka kɛ hurututu le ye, n'aw bi to ka file koow bi naɔtaga cogo min, á n'aw ka jɛnnaɔɔɔ tɔɔw ka baarakɛnaɔɔɔya be bolo min kan (jagokɛlaw, sigidanamɔɔɔw ni mɔɔɔdemɛtɔn). Aw ye to k'aw ka barakeninw nafo dugudenw ye. OCDE ka naɔyirasebe nin bi kuma ka taga sariya caaman kan ka taga hakililabaaraw faan fɛ.

cekedaw bi se ka fɛɛɛɛ minw ta ka se ka faratikow minacogo lɔn o dɔɔw ye nin ye :

- Aw ye dɔɔ fara fɛɛɛɛw kan minw bi mɔɔɔ lɔɔɔɔ n'o bɔɔɔɔ yira. Sariya minw bi kuma ka taga o koow kan jamana kɔɔn, ka o sariyaw labato fo ka jɛ. Ka to ka segesegeliw kɛ ka file ni kokebaliw ti kera walima namarakow.
- Aw ye lakanako fɛɛɛɛ sigi senkan (ka ɔɔɔkɔɔsibagaw ta), aw ye kɔɔsegili kɛ famanw ye tuma bɛɛ n'a y'a sɔɔɔ ko finitigiw ye damatɛɛ kɛ o ka baaraw ra. Aw ye baaraw kɔɔsi ka jɛ o ka kɛ gweya ra.
- Aw ye to ka kuma ni segesegelikɛba tɔɔw ye (i n'a fo fasodɛtɔn, forobabaarakɛlaw ani jenkulu werɛw minw bilara senka o koow kanma ; walisa aw ka se ka lɔn ni demɛ dɔɔ ti sera marifatigiw ma wa (o ka kɛ guverɛneman ka finitigiw ye walima kenyerɛye ka finitigiw ani mɔɔɔjugu werɛ (i n'a fo sonjenkuluw, marifatigiw walima fitinitigi minw bi damanbɔɔɔɔɔw kɔɔsi)
- N'aw ye faratiko min bɛɛ ye, aw y'a nafo fangabondamɔɔɔw ye minw b'a koo file.
- Aw ye to ka kɔɔsili kɛ, n'a y'aw diya, aw bi se ka fɛɛɛɛw ta min b'a to bɛɛ ka se k'a lɔɔɔɔ lɔn, aw ye kibariyaw labila mɔɔɔw ka se k'o sɔɔɔ walisa ni mɔɔɔ dɔɔw bi fɛ ka kunko dɔɔw wili, o ka siraw lɔn.

Tilanyɔɔ 4nan : sigikalamen ani fɛsɛfɛseliw

Fɛsɛfɛselikeyɔɔ ye mun ye ?

Damanbɔɔw sannikesiraw ra, a bi jini cɛkedaw fɛ, o ka to kenyerɛye dɔɔw k'ɔ ka baaraw kɔɔsi k'a file n'ɔ bi sariya kan. O kɔɔsili nin, cɛkeda werɛw fana ka ji k'ɔ segɛsɛgɛ n'a kɛra a sira kan. O b'ɔ yɔɔ le weele ko « fɛsɛfɛselikeyɔɔ » walima « bayɛlɛmayɔɔ », sabu o yɔɔ le ra, sannikesiraw baara fanba bɛɛ bi kɛ yen le, cɛkeda werɛ caamanw sen ti a ra. Tuma caaman na, damanbɔɔw bi fara jɔɔɔn kan o yɔɔ le ra, o bi yelen o yɔɔ le ra, o bi bayɛlɛma yen le. Kibariya caaman bi se ka tunu yen le ka taga mɔɔɔw lɔɔɔɔ n'ɔ bɔɔɔɔ kan. An ka sigikafɔw tuma na, mɔɔɔ minw bi tali kɛ sanu, ni fugan, ani kamalenji sanni faan fɛ, olu y'a fɔ an ye ko damanbɔɔw yelenyɔɔ n'ɔ labenyɔɔ ye fɛsɛfɛselikeyɔɔ ye. Ola don, damanbɔɔw fanba bɛɛ ka sannikesiraw bi o cogo le ra.

Cɛkeda ka ji ka mun le kɛ ka se ka yɛɛ labɛn ka sigikalame makɔɔ ?

Hakililabaara bi mɔɔɔw wajibiya o ka baara kɛ jɔɔɔn fɛ mɔɔɔ minw bɛɛ ka baara nasinibe sannikesiraw ma. I n'a fɔ, a yirara cogo min kɔfɛ, damanbɔɔw yelenyɔɔ n'ɔ labenyɔɔ ra, baarakɛla ka ji ka sigi ka lamɛn. a bi jini baarakɛla tɔɔw bɛɛ fɛ o ka segɛsɛgɛli kɛli nɔɔɔya. O ka kibariyaw di, kibariya minw bɛɛ bi se ka kɛ faratikow hake jatimine.

Cɛkeda minw bi baara kɛ yanni segɛsɛgɛliw ka damina, o lɔɔɔɔ (sanubɔɔlaw ani a tɛrɛmɛrɛbagaw)

- O ka ji ka sira di segɛsɛgɛlikɛlaw ma o ka don cɛkeda nin kɔɔɔ, o ka ji ka sɛbɛw labila o ye
- O ka ji ka baarakeyɔɔ fileli nɔɔɔya segɛsɛgɛlikɛlaw ye. Segɛsɛgɛlikɛlaw ye minandila minw sugandi, baarakɛlaw ka ji k'ɔ weele ka d'ɔ ma.

Fɛsɛfɛselikeyɔɔw lɔɔɔɔ (a yelenyɔɔ ni labenyɔɔ)

- O ka kan ka kenyerɛye dɔɔ bila ka baaraw segɛsɛgɛ ka file, min b'a yira ka fɔ cɛkeda nin ye a ka baara bɛɛ bɔ o sira ma k'ɔ ye baarake ni hakili ka taga damanbɔɔ sanniko kan, ka bɔ kɛlɛkeyɔɔ ani faratiyɔɔw ra.
- Segɛsɛgɛliw kɔɔɔ, o ka ji ka taga minadilaw fana file (i n'a fɔ songɔtɛrɛmɛbagaw ani jamana kɔkantanabagaw) olu minw bi damanbɔɔ di a yelenbagaw n'a labɛnbagaw ma walima a bayɛlɛmayɔɔ werɛw). Cɛkeda werɛw bi se ka segɛsɛgɛli nin kɛ walima baarakebolow ka jɛnkulu werɛw
- O ka ji ka baarakeyɔɔ fileli nɔɔɔya segɛsɛgɛlikɛlaw ye. Segɛsɛgɛlikɛlaw ye minandila minw sugandi, baarakɛlaw ka ji k'ɔ weele ka d'ɔ ma.

OCDE ka payirasebɛ ni baarakebolow ka jɛnkulusuguyaw ka porogaramuw

Kabini bɛnkɛra OCDE ka payirasebɛ kan, porogaramu caaman le bilara senkan ka bɔ jɛnkuluw fɛ minw ka baarabolo ye kɛlɛn ye. O porogaramu nunu ka lapini ye ka baarakɛlaw ka fetaw waleya. payirasebɛ nin bi cɛkedaw lasu o ka baara kɛ jɔɔɔn fɛ ani o ka porogaramuw bila senkan min b'a to hakililabara ka se ka yiriwa. Halini o y'a sɔɔ cɛkeda bɛɛ le lɔninbɛ n'a yɛɛ ka segɛsɛgɛliw ye ka taga a sannikesiraw faan fɛ.

O baarakejɔɔɔnya nin bi na ni nafa minw ye, o file nin ye:

- A bi dɔɔ fara aw ka segɛsɛgɛliw kɛcogo juman kan, a b'aw demɛ aw ka fɛɛrɛw ta jɔɔɔn fɛ ka se faratikow barika dɔɔɔya
- Aw bi se ka jɛn ka musakaw kɛ jɔɔɔn fɛ ka hakililabaara bila senkan
- Cɛkeda minw ka baara ye tagabolo kɛlɛn ye, walima o bi bɛɛ bi baara kɛ ni minandila kɛlɛn ye, olu bi se ka jɛn k'ɔ ka jatiminɛw kɛ jɔɔɔn fɛ ka se ka faratikow barika dɔɔɔya.
- A bi kɛ sababu ye kɔɔnɔnabaarakɛlaw ni kɔfɛbaarakɛlaw, cɛkɛdabaw ni cɛkɛdamisɛnw, baaralɔnbagaw ni baaralɔnbaliw ka jɛn ka baara kɛ jɔɔɔn fɛ.
- A bi kɛ sababu ye aw ka se ka baara kɛ ni demɛbagajɛnkuluw ni fasodontɔn ni fangabodaw ani duniya tɔnbolobaw ye jɔɔɔn fɛ.

Tilanyɔɔ 5nan: ka hakililabaara nafo mɔgɔw ye

- Saan o saan aw y'aw ka baarakeninw nafo mɔgɔw ye. Aw ye fɛɛɛ minw ta ka se ka damanbɔgɔw san ni hakili ye kelekeyɔɔw ra ani faratiyɔɔw ra, aw y'o nafo mɔgɔw ye
- Aw ka ni ka kuma ni mɔgɔw ye ka taga aw ye baara minw ke ka se ka faratiw kunben le ma
- Segesegeli minw kera aw ka cekɛda ra, aw y'o bɛɛ ka kolasegisebew labilia o ye.
- Ka kibariyaw jensen, aw ye janto jagoko gundow ra, ani sinaya min bi se ka sɔɔ aw ni cekɛda wɛɛw ce ra. (kuun t'a ra aw ka minanw songɔ fo ani jenɔgɔnya min bi aw ni minandilaw ce fo)

Cekɛdaw bi se k'a yira cogo di k'o yi baara ke hakili k'a bɛɛ bo a sira ma ?

Kuma minw ka ni ka sɔɔ kolasegisebew kɔɔ o file nin ye :

Sariyaw ni tagasiraw

- Aw b'a layidu ta ka fo aw bina OCDE ka nayirasebefaranka nin ka sariyaw nɔtama
- Aw y'a ka cekɛda maracogoya nafo. Mɔgɔ min bi hakililabaarako kun na, aw y'o tigi tɔgɔ fo.
- Aw bi kuma n'aw ka minandilaw ye cogo min, aw b'o nafo ka misali dɔɔw l'a kan ani ka fara o kan, aw bi fe minandilaw ka hakililabaara fɛɛɛ labato cogomin, aw b'o fo
- Lɔyɔɔsiraw ni bɔyɔɔsiraw, aw y'o nafo

Ka faratiw yala ka lon, k'o nɔgɔya

- Aw ye fɛɛɛ min ta ka se ka faratikow sigisigi nɔgɔn dara min ka jugu ka temee min kan aw y'o nafo
- Aw ye faratikow min yala ka ye, aw y'o nafo ani aw ye fɛɛɛ minw ta ka se k'o nɔgɔya, aw y'o fana nafo
- Cekɛda ka faratiminɛcogo, aw y'o nafo ; ani a bi fɛɛɛ minw ta ka se ka baara ke ka ne aw y'o fana nafo (minw kera ka ye walima minw bi senkan).
- Aw ye fɛɛɛ min ta ka se ka segesegeliw ke ka ne, ka file yelemeni minw bi se ka don sannikesiraw ra, aw y'o fɛɛɛw nafo

Sigikalamen

Kolasegisebew ka ni ka jensen saan o saan enterinetisira kan walima aw ka ke paiyew ye ka labila mɔgɔw ye n'a y'a ko enterinetisira ti aw fe.

Lexique

baaralɔnbagaw: travailleurs expérimentés

baaralɔnbaliw: travailleurs non expérimentés

Cekeda: entreprise variante (**enterepirizi**)

Damanbɔgɔ: minerai

Fangabonda: administration

Fasodentɔn: OSC

fɛɛfɛɛsɛli: contrôle

finitigi: FDS

hakililabaara: devoir de diligence

jamana kɔkantabagaw: exportateurs

Juru: redevance

kɔbolojamanaw: pays des grands lacs

kɔfɛbaara: travail en aval

kɔɔnabaara: travail en amont

kibariyajɛnsɛnfɛɛɛkuraw : nouvelles techniques de communication

kibariyajɛnsɛnsirakɔrɔw : les techniques traditionnelles de communication

kolasegisɛɛ: rapport, compte rendu

lakiika: authentique

Lampo: impôt

lɔnnibagajɛnkulu: groupe d'experts

marifatigiw: groupe armés

mɔgɔɔɛmɛtɔn: ONG

minandila: fournisseur

ɔayiraseɛɛ : guide

sannikɛsira: chaîne d'approvisionnement (variante) **sannisira**

sigidaw: collectivités

sigikalamen: audit

wariyɛɛma: blanchissement d'argent